

რუსეთის გეოპოლიტიკა კავკასიაში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და საქართველო

ჯემალ კარალიძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი
ელ-ფოსტა: jemal.karalidze@bsu.edu.ge
ORCID: 0000-0002-7179-0455

აბსტრაქტი: კავკასია, როგორც მნიშვნელოვანი გეოსტრატეგიული რეგიონი, ყველა დროში იპყრობდა ევრაზიის სივრცეში გავლენის მოპოვებისათვის მებრძოლი დიდი სახელმწიფოების ყურადღებას. XVIII საუკუნიდან კავკასიაში ჰეგემონობისათვის მეტოქე ოსმალეთთან და ირანთან ერთად ბრძოლაში გაძლიერებული რუსეთის სახელმწიფოც ჩაერთო, რომელმაც კარგად გამოიყენა ერთი მხრივ თვით კავკასიელთა სოციალურ-ეკონომიკური თუ პოლიტიკური პრობლემები, მეორე მხრივ, ხელსაყრელი საერთაშორისო ვითარება და XIX საუკუნის დასაწყისში ქართლ-კახეთის სამეფოს დაპყრობით კავკასიაში პირველობისათვის ბრძოლაში გადამწყვეტ უპირატესობას მიაღწია. იგი თანდათან აძლიერებდა გავლენას როგორც კავკასიაში, ისე შავიზღვისპირეთში. მართალია ყირიმის ომში (1853-1856 წწ.) დამარცხებამ შეასუსტა რუსეთის პოზიციები შავი ზღვის აუზში, მაგრამ 70-იანი წლებიდან შეძლო აღედგინა შესუსტებული გავლენა, ხოლო 1877-1878 წწ. ოსმალეთთან ომში გამარჯვებით კიდევ უფრო გააძლიერა გავლენა როგორც კავკასიაში, ისე ბალკანეთში. ბერლინის ტრაქტატით რუსეთს კავკასიაში გადაეცა ბათუმის, ყარსისა და არტაანის ოლქები. მართალია, ბათუმი რუსეთს პორტო-ფრანკოს სტატუსით გადაეცა (რომელიც, ცალმხრივად 1886 წელს გააუქმა), მაგრამ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პორტის დაუფლება რუსეთის იმპერიას დიდ პერსპექტივას უქმნიდა ახლო აღმოსავლეთში გავლენის გასაძლიერებლად. ტერიტორიულ გაფართოებასთან ერთად რუსეთი გეგმაზომიერად ცდილობდა კავკასიის ეკონომიკური, პოლიტიკური და დემოგრაფიული თვალსაზრისით სრულიად ათვისებას რუსეთის კოლონიური ინტერესების გათვალისწინებით. ასეთი პოლიტიკის ყველაზე მძიმე შედეგს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მკვიდრი კავკასიელების: ადიღთა, აფხაზთა და მაჰმადიან ქართველთა (აჭარელები, კლარჯთა) მასობრივად, იძულებით აყრა-გადასახლება, მუჰაჯირობა წარმოადგენდა.

საკვანძო სიტყვები: კავკასია, რუსეთი, ოსმალეთი, საქართველო, მუჰაჯირობა, გეოპოლიტიკური ინტერესები.

* * *

შესავალი. კავკასია უაღრესად მნიშვნელოვანი გეოსტრატეგიული მდებარეობის გამო, უხსოვარი დროიდან იყო მსოფლიოში გავლენის მოპოვების მქონე ახლო თუ შორეული ძლიერი სახელმწიფოების პირველხარისხოვანი სამიზნე. აღსანიშნავია, რომ არ დარჩენილა მსოფლიოში ჰეგემონობისთვის მებრძოლი არცერთი სახელმწიფო, რომელიც არ ცდილობდა კავკასიის დაქვემდებარებას. კავკასიაში გავლენისთვის ბრძოლაში თავისი ცენტრალური მდებარეობის გამო გადამწყვეტი როლი საქართველოს ენიჭებოდა.

კავკასია განსაკუთრებული სტრატეგიული მდებარეობის გამო ყოველთვის იქცევდა მსოფლიოში ჰეგემონობისთვის მებრძოლი სახელმწიფოების ყურადღებას. კავკასიაში ცენტრალური მდებარეობის გამო განსაკუთრებული როლი ეკისრებოდა საქართველოს, რომელიც კავკასიის გასაღებს წარმოადგენდა. XVI საუკუნიდან კავკასიაში უპირატესობის მოსაპოვებლად სამი დიდი სახელმწიფო: ოსმალეთი, ირანი და რუსეთი დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. XVIII საუკუნიდან ობიექტური და სუბიექტური ფაქტორების შედეგად ამ დაპირისპირებაში რუსეთის უპირატესობა გამოიკვეთა, XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა კარგად გამოიყენა ხელსაყრელი ვითარება და ქართლ-კახეთის და-

პყრობით ამიერკავკასიაში მტკიცედ მოიკიდა ფეხი. XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა კარგად გამოიყენა ხელსაყრელი ვითარება და ქართლ-კახეთის დაპყრობით ამიერკავკასიაში მტკიცედ მოიკიდა ფეხი. XIX საუკუნის პირველ მესამედში ოსმალეთთან და ირანთან წარმოებული წარმატებული ომებით მან გააფართოვა თავისი გავლენა კავკასიაში და საერთოდ შავიზღვისპირეთში.

წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა: წარმოდგენილ სტატიაში განხილულ პრობლემაზე არსებობს საინტერესო წყაროები (საარქივო, პრესის, უცხოელ მოგზაურთა) და ისტორიოგრაფია (შ. მეგრელიძის, ვ. სიჭინავას, ა. ჩხეიძის, ვ. გურულის, ო. თურმანიძის და სხვათა ნაშრომები), რომლებიც გათვალისწინებულია ჩვენს მიერ წარმოდგენილ ნაშრომში.

მეთოდოლოგია: ნაშრომში კვლევის მიზნებისა და ამოცანების შესაბამისად გამოყენებულია შემდეგი ტიპის მეთოდები: ლინგვისტური, წყაროს ანალიზი, შედარებითი, სისტემური ანალიზი, შედარებით-ისტორიული, ლოგიკური და სხვა.

დისკუსია. კავკასიაში უპირატესი გავლენის მოპოვებისათვის უხსოვარი დროიდან არაერთი მეტოქე ერკინებოდა ერთმანეთს. XV-XVI საუკუნეებიდან გეოსტრატეგიულად ამ მართლაც მნიშვნელოვან რეგიონში ერთმანეთს სამი ძლიერი სახელმწიფო: ოსმალეთი, ირანი და რუსეთი დაუპირისპირდა. რუსეთმა წარმატებით გამოიყენა რა ყველა შესაძლებლობა: კავკასიელთა პრობლემები და მისდამი განწყობილება, მეტოქეთა დასუსტება, ხელსაყრელი საერთაშორისო ვითარება, XIX საუკუნის დამდეგისათვის კავკასიაში პირველობისათვის ბრძოლაში მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია. ოსმალეთი დაჟინებით ცდილობდა არსებული პოზიციების შენარჩუნებას. სწორედ ამან განაპირობა XIX საუკუნის მანძილზე ოსმალეთ-რუსეთის მძაფრი დაპირისპირება, რასაც მათ შორის XIX საუკუნის პირველ მესამედში 1806-1812 წწ., 1828-1829 წწ. ომები მოჰყვა.

XIX საუკუნის 40-იანი წლების მიწურულს კვლავ გამწვავდა „აღმოსავლეთის საკითხი“, რომელმაც ცენტრალური ადგილი დაიკავა რუსეთის საგარეო პოლიტიკურ პრობლემებს შორის. ასეთ ვითარებაში კიდევ უფრო გაიზარდა კავკასიის სტრატეგიული მნიშვნელობა. შეუძლებელი იყო რუსეთს ეფიქრა შავი და კასპიის ზღვების აუზში ფართომასშტაბიან ექსპანსიაზე კავკასიაში გაბატონების გარეშე.

რუსეთს განზრახული ჰქონდა ახლო აღმოსავლეთში გაბატონება დასუსტებული ოსმალეთის იმპერიის ხარჯზე. ახლო აღმოსავლეთში დიდი ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები გააჩნდათ ინგლისსა და საფრანგეთსაც, რომელთაც სურდათ რუსეთის განდევნა ყირიმიდან და კავკასიიდან. ნიკოლოზ I-ის აქტიურობამ ინგლისისა და საფრანგეთის დაახლოება გამოიწვია. რუსეთს ბალკანეთში გავლენის გამო უპირისპირდებოდა ავსტრია-უნგრეთიც. ამრიგად XIX საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისისთვის რუსეთი ფაქტობრივად პოლიტიკურ იზოლაციაში მოექცა. ნიკოლოზ I და მისი გარემოცვა კი დაჟინებით ცდილობდნენ ოსმალეთთან ომის დაწყებას. „წმინდა მიწების“ გამო გამწვავებულმა პრობლემამ და რუსეთის არადიპლომატიურმა მოქმედებებმა 1853 წლის ივნისში რუსეთ-ოსმალეთის ომი გამოიწვია.

1853 წლის 21 ივნისს რუსეთის ჯარებმა გადალახეს მდ. პრუტი და მოლდოვეთში შეიჭრნენ ისე, რომ ომი არ გამოუცხადებიათ. გარკვეული პერიოდი არსებობდა იმის იმედი, რომ კონფლიქტი მშვიდობიანად მოგვარდებოდა. ამ მიზნით 1853 წლის სექტემბერში ვენაში მოინვიეს კონფერენცია ინგლისის, საფრანგეთის, ავსტრიისა და პრუსიის მონაწილეობით. შეიმუშავეს „ვენის ნოტა“, რომელიც ითვალისწინებდა რუსეთ-ოსმალეთის კონფლიქტის მშვიდობიანად მოგვარებას. რუსეთმა მიიღო აღნიშნული პროექტი, მაგრამ ოსმალეთმა ინგლის-საფრანგეთის ელჩების წაქეზებით უარი განაცხადა და მოითხოვა, რუსეთს გაეთავისუფლებინა ოკუპირებული ტერიტორიები. 1 ოქტომბერს ოსმალეთმა გამოუცხადა ომი რუსეთს, ხოლო 20 ოქტომბერს რუსეთმა – ოსმალეთს. დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის მორიგი ომი, რომელშიც შემდეგ ჩაებნენ ევროპის ქვეყნები. იგი ისტორიაში შევიდა ყირიმის ომის სახელწოდებით, რომელიც 1856 წლის 18 მარტს პარიზის ზავით დასრულდა. საზავო პირობები მძიმე იყო რუსეთისთვის. იგი ოსმალეთს უბრუნებდა ყარსის ციხე-სიმაგრეს მიმდებარე ტერიტორიებით, ხელშეკრულების XI მუხლით შავი ზღვა ღია ზღვად ცხადდებოდა ყველა

ქვეყნის გემებისათვის. რუსეთს ეკრძალებოდა სიმაგრეების აგება შავ ზღვაზე, მოკავშირეებს შეეძლოთ უფრო მძიმე დარტყმის მიყენება რუსეთისათვის, მაგრამ ვერ გამოიყენეს ხელსაყრელი სიტუაცია.

ყირიმის ომის პერიოდში საომარი მოქმედებების ზონაში მოექცა დასავლეთ საქართველო, მათ შორის აფხაზეთისა და სამეგრელოს სამთავროები. აფხაზეთის მთავარმა მიხეილ შარვაშიძემ რუსეთს დიდი სამსახური გაუწია, რისთვისაც იმპერატორმა იგი თეთრი არწივის ორდენით დააჯილდოვა. ამის მიუხედავად 1856 წელს კავკასიის მეფისნაცვალმა ნ. მურავიოვმა ყირიმის ომის დროს თითქოს მიხეილ შარვაშიძის ღალატის გამო აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების საკითხი აღძრა, მაგრამ იმპერატორმა ალექსანდრე II-მ შუამდგომლობა იმუშადა არ მიიღო. რადგან ომი ჩრდილოეთ კავკასიაში გრძელდებოდა, შესაბამისად, ცარიზმს მიხეილ შარვაშიძე ჯერ კიდევ სჭირდებოდა. იმპერატორმა აფხაზეთის მთავრის ღალატი არ სცნო დამტკიცებულად და ეს საქმე კვლავ მიყუჩდა (ხორავა, 2004:46). რუსეთმა მოხერხებულად გამოიყენა 1856 წელს სოციალურ ნიადაგზე დაწყებული აჯანყება სამეგრელოში და სამთავრო მმართველობა გააუქმა, ხოლო 1864 წელს დასავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ვითარება შეიცვალა. რუსეთის ხელისუფლებას უკვე ჰქონდა შემუშავებული კავკასიის კოლონიზაციის გეგმა, რომელიც შავი ზღვის აფხაზეთის სანაპიროზე კაზაკების დასახლებას ითვალისწინებდა. აღნიშნულის განხორციელება მთავრის ხელისუფლებისა და მიწისმფლობელი მკვიდრი მოსახლეობის პირობებში შეუძლებელი იქნებოდა (ძიძარია, 1982:250-252), ამიტომ ალექსანდრე II-მ მიიღო აფხაზეთის სამთავროს გაუქმებისა და აფხაზეთში რუსული მმართველობის შემოღების გადაწყვეტილება (სცსსა, ფ. 416, ა. 3, ს. 177, ფურც. 48). აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი მიხეილ შარვაშიძე, რომელმაც თავის დროზე რუსეთს დიდი სამსახური გაუწია, სამშობლოდან ვორონეჟში გადაასახლეს, სადაც 1866 წ. გარდაიცვალა კიდევ. ანდერძისამებრ იგი აფხაზეთში ჩამოასვენეს და მოქვის ტაძარში დაკრძალეს (ხორავა, 2011:280 – 284).

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ ვითარება შეიცვალა. „მრავალწლიანი ომი, რომელსაც აწარმოებდა რუსეთი კავკასიის დამორჩილების მიზნით, დასრულდა. მისი ერთ-ერთი შედეგი იყო მთიელთა მასობრივი გადასახლება თურქეთში, რომელიც გადასახლებულთათვის ეროვნულ ტრაგედიად გადაიქცა (История внешней политики России, 1999:67). რუსეთის ხელისუფლებას უკვე ჰქონდა შემუშავებული კავკასიის კოლონიზაციის გეგმა, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე კაზაკების დასახლებას ითვალისწინებდა. თუ რეალურად რა მიზნები ჰქონდა ცარიზმს აფხაზეთში, ნათელს ხდის ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის დ. სვიატოპოლსკ-მირსკის კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსის კარცოვისადმი 1864 წ. გაგზავნილი წერილი: „თუ აფხაზეთის ნაწილი სამთავროს გაუქმების შემდეგ თურქეთში გადასახლებას მოისურვებს, ჩვენ ამას ხელი არ უნდა შევუშალოთ“ (ჯანაშია, 1988:7). რუსეთის პოლიტიკა აფხაზეთში არც ამის შემდეგ შეცვლილა. სოხუმის ოკრუგის უფროსი 1900 წელს ქუთაისის გუბერნატორს მიმართავდა: „რუსეთის კოლონიზაციას მხარეში პოლიტიკური თვალსაზრისით აქვს დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა. მით უფრო, რომ აფხაზები, როგორც ოკრუგის ძირითადი მოსახლეობა, დღემდე რჩება უკიდურესად დაბალკულტურულ ეროვნებად განვითარების დონით, მერყევია რელიგიური რწმენით, არაერთხელ გამოავლინა თავისი პოლიტიკური არაკეთილსაიმედოობა... ეს მოითხოვს განსაკუთრებულ ყურადღებას, საუკეთესო საშუალებად უნდა ვცნოთ მხარის კოლონიზაცია რუსი მოსახლეობით“ (ქცა, ფ. 186, ა. 1, ს. 69, ფურც. 11-12).

რუსეთის ხელისუფლებამ მონდომებით შეადგინა აფხაზთა გასახლების გეგმა. განისაზღვრა 4500 ოჯახის გასახლება. ამ საკითხში რუსეთმა ოსმალეთთან საერთო ენა გამოიხატა, ანალოგიური იქნება ორი იმპერიის დამოკიდებულება მოგვიანებით აჭარელთა გადასახლების საკითხში. რუსეთისა და ოსმალეთის თანამშრომლობა აფხაზებისა და სხვა კავკასიელი ხალხების მუჰაჯირობის საქმეში შემთხვევითი არ ყოფილა. თუ რუსეთი აბორიგენი მოსახლეობის გასახლებით კოლონიზაციის საქმეს „ანესრიგებდა“, თურქეთს სურდა მთიელები დაებინავებინა დაუსახლებელ და ნაკლებად დასახლებულ ადგილებში, აეთვისებინა ის ტერიტორიები, თანაც რუსეთის საზღვრისპირა რაიონებში. ამ კონტინგენტს სულთანი გამოიყენებდა როგორც იმპერიაში მიმდინარე ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ჩასახშობად, ისე რუსეთის წინააღმდეგ მოსალოდნელ ომში (აჩუგა, 1988:15).

აფხაზთა გადასახლების პირველი ტალღა განხორციელდა 1867 წელს. მთავრობამ „გეგმა“ ბოლომდე მაინც ვერ შეასრულა – დაგეგმილი 4500 ოჯახის ნაცვლად ოსმალეთში გადასახლდა 3358 ოჯახი, 19.342 სული (სცსსა, ფ. 545, ა. 1, ს. 91, ფურც. 205-250; ხორავა, 2011:73). სამწუხაროდ, აფხაზთა გადასახლების პროცესი ამით არ დასრულებულა.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ბალკანეთის პრობლემის გამწვავებამ რუსეთ-ოსმალეთის მორიგი ომი გარდაუვალი გახადა. რუსეთი ტრადიციულად მხარს უჭერდა ბალკანეთის სლავი ხალხების განმათავისუფლებელ ბრძოლას. 1875 წელს ბალკანეთზე დაწყებულ აჯანყებას ოსმალებმა მკაცრი დამსჯელი ღონისძიებებით უპასუხეს. რუსეთი აჯანყებულთა „დასაცავად“ გამოვიდა. ქართული პრესა, კერძოდ კი „ივერია“ და „დროება“, განსაკუთრებული ყურადღებით მიმოიხილავდა ბალკანეთის საკითხის ირგვლივ შექმნილ ვითარებას, მისდამი ევროპის დიდი სახელმწიფოების დამოკიდებულებას. „დროება“ მონინავეში „ომის საქმე“ წერდა: „ოსმალეთი არცერთ იმ წინადადებაზე არ დათანხმებულა, რომელიც სტამბოლის კონფერენციამ წარუდგინა... ვერა გაანყო რა... კონფერენციის დაშლა მოასწავებს იმას, რომ რუსეთი და ოსმალთა ახლა თავის ნებაზედ იქნებიან მიშვებულნი, შეუძლიათ პირდაპირ ომი გამოუცხადონ ერთმანეთს...“ (დროება, N14, 12 იანვარი 1877).

თუ როგორი პოზიცია უნდა დაეჭირა ქართველობას მოსალოდნელი ომის დროს, ამასთან დაკავშირებით ნ. ნიკოლაძე წერდა: „ნუ დავივიწყებთ, რომ ჩვენი ქვეყნის სახელი, სიკეთე და მომავალი ჩვენს საკუთარ საქციელზეა დამოკიდებული. ნუ შევირცხვენთ დღემდე პატივცემულს სახელს... ნუ დავიმალვით სოროში. ჩვენი გონიერი, წესიერი და პატიოსანი საქციელი მაღლა ასწევს საქართველოს სახელს და მტერსა და მოყვარეს დაანახებს, რომ ჩვენი ხალხი სიყვარულის, პატივისცემის, მორიდების და კეთილდღეობის ღირსია“ („დროება“ N37, 6 აპრილი 1877). ე.ი მოსალოდნელ ომში ქართველი საზოგადოება, იმედოვნებდა რა ოსმალთაგან მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნებას, მზად იყო მხარი დაეჭირა რუსეთისათვის.

1877 წლის 12(24) აპრილს რუსეთ-ოსმალეთის ახალი ომი დაიწყო. ომის დაწყებისთანავე საბრძოლო მოქმედებები ორ ფრონტზე – ბალკანეთსა და კავკასიაში დაიწყო. ფრონტების რუსეთის მხრიდან ხელმძღვანელობდნენ იმპერატორის ძმები: ბალკანეთის ფრონტს დიდი მთავარი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე სარდლობდა, ხოლო კავკასიის ფრონტს დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე. ფრონტებს განსხვავებული სტრატეგიული მიზნები ჰქონდა დასახული. რუსული სარდლობის გეგმით კავკასიის ფრონტს უნდა დაებანდებინა მაქსიმალურად ოსმალთა ძალები ანატოლიაში და აეღო ყარსი, ერზრუმი და ბათუმი.

კავკასიის ფრონტზე 1877 წლის გაზაფხულიდან მძაფრი ბრძოლები გაჩაღდა, ოქტომბრისთვის ოსმალთა ძირითადი ძალები დამარცხებული იყვნენ, ხოლო რუსეთის არმიამ რამდენიმე ასეული კილომეტრით წაიწია წინ ოსმალეთის სიღრმეში (История России, 2003: 212), თუმცა ასეთივე წარმატებული ვერ გამოდგა რუსული არმიისა და ქართველი მოხალისეების შემდეგი წინსვლა ბათუმის მიმართულებით.

ოზურგეთიდან ბათუმის მიმართულებით შეტევაზე გადასულ ოზურგეთის რაზმს გენერალ-ლეიტენანტი ივანე ოკლობჟიო მეთაურობდა. ომის გამოცხადების პირველსავე დღეს რაზმმა გადალახა მდ. ჩოლოქი და ძლიერი ბრძოლები გააჩაღა მუხაესტატესა და ხუცუბნის მიმართულებით. ამიერიდან ოზურგეთის რაზმს, რომელიც ქობულეთის ტერიტორიაზე აწარმოებდა ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლებს, ქობულეთის რაზმი ეწოდა. შეტევამ გაჭიანურებული ხასიათი მიიღო. რთულ რელიეფს ერთვოდა უამინდობა, საქმეს ართულებდა ისიც, რომ ზღვაზე ოსმალებს ჰქონდათ აშკარა უპირატესობა. ამის გამო ბრძოლები ბათუმის მიმართულებით იმდენად ნელა წარიმართა, რომ ციხისძირს ქობულეთის რაზმმა მხოლოდ 1877 წლის ივლისის დასაწყისში მიაღწია. საქმეს ვერც კავკასიის ჯარების მთავარსარდლის მიხეილ რომანოვის ბრძოლის წინა ხაზზე (სოფ. მუხაესტატესთან) სტუმრობამ უშველა. კავკასიის ფრონტის მთავარსარდლობა ვერ ითმენდა ბათუმის მიმართულებით შექმნილ ვითარებას და მდგომარეობის გამოსწორებას დაჟინებით ცდილობდა. მაგრამ რუსეთის ჯარებს დიდი წარმატებები ჰქონდა ბალკანეთში, სადაც მათ აიღეს პლევნა და კონსტანტინოპოლს მიუახლოვდნენ. გადამწყვეტ წარმატებას მიაღწიეს კავკასიის ფრონტის ძირითად მიმართულებაზე – აიღეს ძლიერი ყარსის ციხე-სიმაგრე. ყარსისა და პლევნის დაცემის შემდეგ ოსმალეთმა დაჰკარგა ომის წარმატებით დასრულების იმედი და ევროპის სახელმწიფოებს მიმა-

რთა რუსეთთან საზავო მოლაპარაკებაზე შუამდგომლობის მოთხოვნით (Мерелидзе, 1969:88). ბალკანეთისა და კავკასიის ფრონტებზე მოპოვებული გამარჯვებების შედეგი ის იყო, რომ 1878 წლის იანვრისათვის რუსეთის ჯარები ბალკანეთიდან სტამბოლს მიუახლოვდნენ, ხოლო კავკასიის ფრონტზე ყარსის დაკავების შემდეგ არზრუმისაკენ გზა გაეხსნათ. როგორც ჩრდილოეთიდან, ისე სამხრეთ-დასავლეთიდან სტამბოლს სერიოზული საფრთხე დაემუქრა. ოსმალეთი იძულებული გახდა, დაზავებაზე დაეწყო ფიქრი. სულთანს სურდა, თავიდან აეცილებინა რუსეთის ჯარების შეტევა სტამბოლზე, თუმცა იმასაც გრძნობდა, რომ ალექსანდრე II ბრძოლებში დაღუპული უამრავი ოფიცრისა და ჯარისკაცის სისხლის სანაცვლოდ დიდ დათმობებს მოითხოვდა. იმპერატორმა ბალკანეთისა და კავკასიის ფრონტის მთავარსარდლებს წინასწარ გაუგზავნა ინსტრუქცია, რომლის მიხედვითაც მათ უნდა ემოქმედათ, თუ ოსმალთა სარდლები დაზავების წინადადებით მიმართავდნენ (გურული, 2018:370).

რუსეთის მხარემ თავისი მოთხოვნები გადასცა მონინალმდევე მხარეს. ოსმალეთს უნდა დაეთხოვებინა არზრუმი, ბაიაზეთი და ბათუმი. მოლაპარაკებების პარალელურად კვლავ გრძელდებოდა საომარი ოპერაციები, რომელშიც წარმატებით შეტევას განაგრძობდა რუსეთის არმია. ამან აიძულა სულთანი დაეკმაყოფილებინა გამარჯვებულის მოთხოვნები. 19 (31) იანვარს ადრიანოპოლში მხარეებმა ხელი მოაწერეს ომის შეწყვეტისა და მომავალი საზავო ხელშეკრულების ძირითად პრინციპებზე შეთანხმებას (История внешней политики России, 1997 :208). 1878 წლის თებერვალში სან-სტეფანოში დაიწყო საზავო ხელშეკრულებაზე მოლაპარაკებები. რუსეთის მხარეს წარმომადგენდა ნ. იგნატიევი (რუსეთის ყოფილი ელჩი კონსტანტინეპოლში) და პ. ნელიდოვი, ხოლო ოსმალთა მხარეს საფეც-ფაშა და სადულაჰ ფაშა. ოსმალეთის დიპლომატები ცდილობდნენ, გაეჭიანურებინათ მოლაპარაკების პროცესი, რადგან იმედოვნებდნენ წინასწარი შეთანხმების პირობების გადასინჯვას ევროპის ქვეყნების მხარდაჭერით. თავის მხრივ რუსული დიპლომატიაც ხვდებოდა, რომ ხელშეკრულების გაფორმება აიძულებდა ევროპას ეცნო მისი პირობები. რამდენიმე დღის დაძაბული დაპირისპირების შემდეგ, 1878 წლის 19 თებერვალს (3 მარტს) გაფორმდა საზავო ხელშეკრულება, რომლის პირობები სრულიად შეესაბამებოდა გამარჯვებული რუსეთის ინტერესებს. სან-სტეფანოს საზავო პირობებით ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ვითარება რუსეთის მოთხოვნების შესაბამისად წყდებოდა – სერბია, ჩერნოგორია და რუმინეთი დამოუკიდებლობას ღებულობდა. ბულგარეთს ენიჭებოდა სამთავროს სტატუსი (დამოუკიდებელი მთავრობით) ოსმალეთის მფარველობაში. ომის შედეგად მიღებული ზარალისათვის რუსეთმა მოითხოვა და ბრწყინვალე პორტა ვალდებულებას იღებდა მისთვის გადაეხადა:

ა) 900 მილიონი მანეთი სამხედრო ხარჯებისათვის (არმიის შენახვის, სურსათის, სამხედრო დაკვეთების ხარჯები);

ბ) 400 მილიონი მანეთი რუსეთის სამხრეთისათვის მიყენებული ზარალისათვის (ვაჭრობის, მრეწველობისა და რკინიგზაზე მიყენებული ზიანისათვის);

გ) 100 მილიონი მანეთი კავკასიაში შეჭრის დროს მიყენებული ზარალისათვის;

დ) 10 მილიონი მანეთი თურქეთში რუსეთის ქვეშევრდომებისა და რუსულ დაწესებულებებზე მიყენებული ზიანისათვის.

სულ ათას ოთხას ათი მილიონი მანეთი (Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917), 1952:168-169).

ითვალისწინებდა რა ოსმალეთის მძიმე ფინანსურ მდგომარეობას და სულთნის სურვილს, რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე II დათანხმდა გადასახდელი თანხის ძირითადი ნაწილის სანაცვლოდ მიეღო ტერიტორიული დათმობები. ოსმალეთი გადასახდელი თანხის 2/3 სანაცვლოდ უთმობდა რუსეთს სამხრეთ ბესარაბიას, ხოლო კავკასიაში – ყარსს, არდაგანს, ბაიაზეთსა და ბათუმს (Троицкий, 1999:170). აღნიშნული ტერიტორიები ეძლეოდა რუსეთს ათას ასი მილიონი მანეთის სანაცვლოდ.

ოსმალეთის წარმომადგენლები, ხედავდნენ რა, რომ რუსეთი დათმობაზე წასვლას არ აპირებდა, იძულებული იყვნენ, დათანხმებოდნენ და ეცნოთ გრაფ ნ. იგნატიევის შეთავაზებული საზავო პირობები და სასაზღვრო ხაზი. სანაცვლოდ ოსმალებმა მოითხოვეს კონტრიბუციის რაოდენობის 40 შემცირება. რუსეთის წარმომადგენლებმა ტერიტორიული დათმობები, რომლებიც მოიცავდა ყა-

რსს, ბათუმს, არტანსა, ყაგიზმანს, ბაიაზეთს) შეაფასეს 1100 მლნ. ფრანკად, ხოლო 300 მილიონი ოსმალეებს უნდა გადაეხადათ ნალდი სახით (Игнатьев, 1916:228).

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების XXI სტატიით რუსეთისათვის გადაცემული ტერიტორიების მოსახლეობას, მათ ვისაც გადასახლების სურვილი ექნებოდათ, შეეძლოთ, გაეყიდათ თავიანთი უძრავი ქონება ხელშეკრულების რატიფიცირებიდან 3 წლის განმავლობაში.

ამრიგად, რუსეთმა აიძულა თურქები, დაეთმოთ ის ტერიტორიები, რომელზეც საუბარი იყო პირველი კავკასიური პროექტით: ბათუმი, ყარსი, ბაიაზეთი და მთელი ტერიტორია სოღანლუღის ქედის ჩათვლით (Мегрелидзе, 1969:101).

სან-სტეფანოს საზავო პირობები რუსეთის სერიოზულ წარმატებებს აკანონებდა როგორც ბალკანეთში, ისე კავკასიაში, რაც მიუღებელი იყო ევროპის სახელმწიფოებისათვის, განსაკუთრებით ინგლისისათვის.

1877 წ. დასასრულს დიდი ბრიტანეთის საგარეო პოლიტიკის მესვეურები და სამხედრო წრეებიც სერიოზულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ბათუმზე კონტროლის საკითხს და ამიტომ შეშფოთებული იყვნენ კავკასიის ფრონტზე რუსეთის წარმატებებით. მათ განსაკუთრებით ის აწუხებდათ, რომ რუსეთის არმიის მიერ ბათუმის აღება რუსეთის დიპლომატიას შედარებით გაუადვილებდა დაეთანხმებინა რუსეთთან ბათუმის შეერთების მოწინააღმდეგეები (ჩხეიძე, 1974:33). მას (დიდ ბრიტანეთს) მხარს უჭერდნენ ავსტრია-უნგრეთი და საფრანგეთი. ევროპის სახელმწიფოთა უკმაყოფილება მხოლოდ პროტესტით როდი შემოიფარგლებოდა, მათ ომისათვის მზადება აშკარად დაიწყეს. განსაკუთრებით აქტიურობდა ინგლისი. პრემიერ-მინისტრ ბიკონსფილდის (დიზრაელის) შუამდგომლობით დედოფალმა ვიქტორიამ 1878 წლის მარტის ბოლოს თადარიგში მყოფთა მობილიზაცია გამოაცხადა. ინგლისის გემები დარდანელისაკენ დაიძრნენ (Восточный вопрос во внешней политике России, 1978:226). რუსეთი ახალი დიდი ომის საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა – ამიტომ დათანხმდა სან-სტეფანოს საზავო პირობების გადასინჯვას ევროპის სახელმწიფოთა კონგრესზე. 1878 წ. ომის განახლება საჭირო აღარ გახდა. ომით დასუსტებული და იზოლაციაში მყოფი რუსეთი დათმობებზე წავიდა. ეს ინგლისის დიპლომატიის დიდ წარმატებას წარმოადგენდა.

1878 წლის 1 (13) ივნისს ბერლინში გაიხსნა ევროპის სახელმწიფოთა კონგრესი, რომელსაც უნდა გადაესინჯა სან-სტეფანოს ზავის პირობები. ესწრებოდნენ რუსეთის, ოსმალეთის, ინგლისის, გერმანიის, ავსტრია-უნგრეთის, საფრანგეთისა და იტალიის დელეგაციები. კონგრესის მსვლელობისას გამოიკვეთა, რომ რუსეთი ფაქტობრივად საერთაშორისო იზოლაციაში მოექცა და იძულებული გახდა, სერიოზულ დათმობებზე წასულიყო. განსაკუთრებით სერიოზული წინააღმდეგობა წარმოიშვა ბათუმის საკითხის გამო. ინგლისს არ სურდა ასეთი სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობის ცენტრი რუსეთს გადასცემოდა. ამაზე გორშაკოვს უპასუხნია, რომ რუსეთი თმობს არზრუმს, ბაიაზეთს, ალაშკერტის ხეობას. მას ისიც აღუნიშნავს, რომ ეს ინგლისის სავაჭრო ინტერესებს პასუხობდა, რადგან ამ უკანასკნელზე გადიოდა მთავარი სავაჭრო გზა სპარსეთისაკენ. იქვე იგი მიუთითებდა, რომ ბათუმი ცხადდებოდა თავისუფალ ქალაქად, მასზე რუსეთის სუვერენული უფლებების დაწესებით. ბათუმის ასეთი სტატუსი პასუხობდა ყველა მოვაჭრე ქვეყნის, უფრო მეტად კი ბრიტანეთის ინტერესებს, რომელსაც ყველაზე დიდი სავაჭრო ფლოტი გააჩნდა. გორშაკოვი პირდაპირ ამბობდა, რომ რაღა აქვს ინგლისს სადავო – ბათუმის საკითხი ხომ მის ინტერესების შესაბამისად მოგვარდაო. გორშაკოვის ეს განცხადება მიუთითებდა რუსეთის შიშზე – ბათუმის საკითხში კიდევ არ წასწყდომოდა ინგლისის მხრიდან წინააღმდეგობას (“Голос”, 1878:№5; ჩხეიძე, 1974:91).

ამგვარად, ინგლისის დელეგაციამ თავდაპირველად სცადა, არ დაეშვა არანაირი ფორმით რუსეთისათვის ბათუმის გადაცემა, მაგრამ წააწყდა რა აღნიშნულ საკითხში რუსეთის დელეგაციის მტკიცე პოზიციას... შემდეგ წინადადება წამოაყენა, რომ შეექმნათ ბათუმის (ლაზეთის) „დამოუკიდებელი სახანო“ მასზე საერთაშორისო კონტროლით. ასეთ შემთხვევაში რუსეთს პორტით სარგებლობის შეზღუდული უფლება ექნებოდა. ბოლოს ბიკონსფილდი შეჩერდა ბათუმის თავისუფალ პორტად გამოცხადების იდეაზე იმ პირობით, თუ იგი იქნებოდა „მხოლოდ კომერციული“ („გაუმავრებელი“, „შეუიარაღებელი“) პორტი, მაგრამ რუსეთმა მიაღწია ბათუმისათვის „არსებითად კომერციული“ პორტის სტატუსის მიღებას, რაც იმ პირობებში რუსეთის დელეგაციის გარკვეულ

წარმატებად უნდა იქნას მიჩნეული. რუსეთშიც ბევრს მიაჩნდა, რომ ბათუმის საკითხში რუსეთმა კონგრესზე წარმატებას მიაღწია (ჩხეიძე, 1974:114).

საბოლოოდ ბათუმი რუსეთს გადაეცა პორტო-ფრანკოს თავისუფალი სავაჭრო ნავსადგურის სტატუსით. ინგლისის დელეგაცია დათანხმდა ბათუმის პორტო-ფრანკოდ გამოცხადებას იმ მიზნით, რომ მომავალში ქალაქი რუსეთის წინააღმდეგ სამხედრო და ეკონომიკური შეტევისათვის გამოეყენებინა.

მაგრამ ბათუმი ჯერ კიდევ ოსმალთა ხელში რჩებოდა. ბათუმის გადაცემის საკითხის საბოლოოდ შესათანხმებლად შედგა რუსეთ-ოსმალეთის ერთობლივი კომისია. შერეული კომისიის სხდომა გაიმართა ქალაქ ქუთაისში 1878 წლის 12-20 აგვისტოს. ოსმალეთის მხარე ვალდებულებას იღებდა, ბათუმიდან ჯარები გაეყვანა 25 აგვისტოსათვის. 25 აგვისტოს 11:00 საათზე რუსთა და ქართველთა ჯარი ბათუმში შევიდა. კავკასიის მეფისნაცვალმა დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ იმპერატორ ალექსანდრე II-მ ეს დეპეშით მიულოცა – „Имею счастье поздравить Ваше Императорское величество с занятием Батума“ (Троицкий, 1999:100).

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებამ და ბერლინის ტრაქტატმა საბოლოოდ მაინც ვერ მოაგვარა რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობა. 1879 წლის იანვარში კონსტანტინოპოლში მიმდინარეობდა მოლაპარაკებები. რუსეთის მხარეს წარმოადგენდა საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი სულთნის კარზე ალექსეი ლობანოვ-როსტოვსკი, ხოლო ბრწყინვალე პორტას წარმოადგენდნენ ოსმალეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ალი ყარათეოდორ-ფაშა და სულთნის მინისტრი და სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე ალი-ფაშა. 1879 წლის 27 იანვარს (8 თებერვალს) სტამბოლში ხელი მოაწერეს რუსეთ-ოსმალეთის ახალ სამშვიდობო საზავო ხელშეკრულებას. შეთანხმება მოიცავს 12 სტატიას და გარკვეულად აზუსტებს ბერლინის ტრაქტატის ზოგიერთ მუხლს.

რუსეთ-ოსმალეთის 1879 წლის 8 თებერვლის სტამბოლის ხელშეკრულებამ ძალაში დატოვა ბერლინის ტრაქტატით განსაზღვრული რუსეთ-ოსმალეთის საზღვარი აზიაში (გურული, 2018:391).

ამრიგად, 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომში მოპოვებულმა სამხედრო წარმატებებმა რუსულ დიპლომატიას შესაძლებლობა მისცა ოსმალეთისაგან მნიშვნელოვანი დათმობები მოეთხოვა როგორც ბალკანეთში, ისე კავკასიაში. ამ ვითარებას გამოხატავდა 1878 წლის სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულება. ევროპის სახელმწიფოების მუქარით რუსეთი იძულებული გახდა, დათანხმებოდა აღნიშნული პირობების ბერლინის კონგრესზე გადასინჯვას, სადაც მას სერიოზულ დათმობებზე წასვლაც მოუწია, თუმცა შეინარჩუნა ქ. ბათუმი (მართალია პორტო-ფრანკოს სტატუსით) და საქართველოსა და სომხეთის ისტორიული ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რითაც გაცილებით განიმტკიცა როგორც ეკონომიკური, ისე სამხედრო-სტრატეგიული პოზიციები კავკასიასა და შავიზღვისპირეთში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. „დროება“ N14, 12 იანვარი, 1877
2. „დროება“ N37, 6 აპრილი 1877
3. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 416, საქმე 177
4. სცსსა, ფ.545,ა.1,ს.91
5. ქუთაისის ცენტრალური არქივი, ფონდი 186, საქმე 69.
6. **აჩუგბა, 1988:** – აჩუგბა თ., აფხაზთა დასახლება აჭარაში, ბათუმი.
7. **გურული, 2018:** გურული ვ., საქართველოს ახალი ისტორია (1801-1918), თბილისი
8. **ჩხეიძე, 1974 :** – ჩხეიძე ა., საქართველო რუსეთის, საფრანგეთისა და ინგლისის აღმოსავლურ პოლიტიკაში მე-18 საუკუნის დასასრულს, ქართული დიპლომატია, 9, თბილისი.
9. **ჯანაშია, 1988 :** – ჯანაშია ს., გიორგი შარვაშიძე, შრომები, VI, თბილისი.
10. **ხორავა, 2004 :** – ხორავა ბ., აფხაზთა 1867 წლის მუჰაჯირობა, თბილისი.
11. **ხორავა, 2011 :** – ხორავა ბ., აფხაზეთის სამთავროს გაუქმება და მიხეილ შარვაშიძე, თბილისი.
12. **Дзидзария, 1982:** – Дзидзария Г. , мохаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми;
13. **Мегрелидзе, 1955:** – Мегрелидзе Ш., Грузия в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., Батуми.

14. **История России, 2003** : – История России, т. 1, Москва.
15. **Голос 1878**: Голос, N5, 1878
16. **Игнатиев 1916**: Игнатиев Н. П., Сан-Стефано, Записки, Санкт-Петербург, 1916
17. **История внешней политики России 1999**: История внешней политики
18. **Коленковский ...1939**: Коленковский И. В., Белолипецкий В., Русско – турецкая война 1877-1878 гг., Москва 1939
19. **Восточный вопрос во внешней политике России 1978** : Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII – начало XX века)Москва 1978